

4.1 Társadalmi viszonyok és szociális kérdés Magyarországon, 1956–1989

4.1.1. A proletarizálódástól az újrapolgárosodás felé. A Kádár-korszak társadalma, 1956–1989 (Olasz Lajos)

Az 1956-tól 1989-ig terjedő időszak, az ún. Kádár-korszak a gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés alapelemei szempontjából – a Szovjetuniótól való függés, az állampárti politikai struktúra, a termelőeszközök döntő részének társadalmi tulajdona és a gazdasági folyamatok központi irányítása, a centralizált közigazgatás, vagy a társadalmi önszerveződés és a nyilvánosság erősen korlátozott volta tekintetében – egységes periódusnak számít. Ezen az időszakon belül azonban számottevő változások következtek be a gazdasági és társadalmi viszonyok egyes elemei, a hatalomgyakorlás formája, eszközei, a külpolitikai mozgástér, a termelő tevékenység szerkezete, az élet-körülmények alakulása és a társadalmi részvétel terén egyaránt.⁴⁴²

A forradalmat követő megtorlás kíméletlenségét és gátlástalanságát nem elsősorban az elítéltek, kivégzettek száma jelezte, ami kisebb volt, mint a Rákosi-rendszerben, hanem az a koncepciózusság, amely a társadalom minden rétegéből szedve az áldozatokat az egész nemzet megfélemlítését célozta. A megtorlásokat politikai visszarendeződés kísérte, de a személyek, az eszközök, a hatalom társadalomhoz való viszonya tekintetében már kezdettől volt némi különbség a megelőző korszakhoz képest, ami az 1960-as évekre már szélesebb körben is érzékelhetővé vált. A megfélemlítő lépéseket a megélhetést javító intézkedések (bérrendezés, gazdasági tervek mérséklése), és az új hatalom stabilizálódásával, berendezkedésével párhuzamosan amnesztiák (1959, 1960, 1963) kísérték. Újraindult a szövetkezetesítés, nagy nyomásgyakorlással és óriási propagandával, ugyanakkor a tsz-ek gépesítése, a háztáji gazdaság, a mezőgazdaságra kiterjedő társadalombiztosítás bevezetése elfogadhatóbbá tette az új szövetkezeteket az agrárnépesség jelentős része számára.⁴⁴³

A hatalom gazdasági és társadalmpolitikai intézkedései bizonyos értelemben valóban munkásállammá alakították az országot, pontosabban, proletarizálták a lakosság nagy részét. Az egykor önálló polgár állami, szövetkezeti dolgozóvá vált, akinek helyzetét, életmódját a szocialista redistribúció határozta meg. Nem rendelkezett termelő tulajdonnal, sem szabad véleménynyilvánítási lehetőséggel, kiszorult a gazdasági vagy politikai döntéshozatalból, nem voltak saját szervezett közösségei. A polgárból

442 Bihari 2005. 298–301.

443 Romsics 2010. 424–425.; Valuch 2005. 197–199.

proletárrá „avanzsált” népesség elvileg, a jelszavak szintjén (vagy az alkotmány szerint) gazdája volt az országnak, valójában azonban csak a nevében gyakorolták a hatalmat, amely éppen az ő mozgásterét korlátozta. Az 1960-as évek második felében az extenzív gazdaságpolitika okozta pangás és válságjelenségek leküzdésére elkerülhetlenné vált a gazdasági reform. Az 1968-ban induló „új mechanizmus” bizonyos piaci elemeket és szemléletet hozott a szocialista gazdasági életbe.⁴⁴⁴

Mindez azonban a politikai vezetés szándékaival szemben nemcsak a növekedést segítette, hanem társadalmi változásokkal is járt. Ezek hatással voltak a munkaszervezésre, termelési folyamatra, a jövedelmi és vagyoni viszonyokra, az életmódra és a társadalmi magatartásra egyaránt. A változás lehetőségétől elzárkózó pártvezetés 1972-ben megpróbálta visszafogni ezeket a folyamatokat. A reformellenes, recentralizációs, az öntevékenységet akadályozó és az erősödő társadalmi kritikát elhallgattató intézkedések azonban súlyos gazdasági gondokhoz, rendkívüli eladósodáshoz vezettek (a bruttó adóságállomány 1973 és 1978 között 2,1 milliárd US dollárról 9,5 milliárd dollárra nőtt). A gazdaság működőképességének biztosítása és a növekedés igénye, amely a társadalmi béke alapjául szolgált 1978-tól ismét kikényszerítette a reformok folytatását, amelyek fokozatosan egy újrapolgárosodás irányába mutattak.⁴⁴⁵

Az ország lakosságának száma 1960-tól 1980-ig folyamatosan emelkedett, 9 961 044 főről 10 709 463 főre, ezt követően azonban csökkenésnek indult, és 1990-ben 10 374 823 főt tett ki. A természetes szaporulat 1960-ban még közel 5 ezrelék, 1970-ben pedig 3 ezrelék körül alakult, az 1980-as évtizedben azonban már több mint 1 ezrelékes természetes fogyás jelentkezett, amely tendencia az azt következő években is folytatódott.⁴⁴⁶

A termékenység 1956 után nagymértékben visszaesett. Ebben az 1950-es évek elején alkalmazott kényszerintézkedések részbeni megszűnése (abortusz-tilalom, gyermektelenségi adó), a kiugróan magas születésszám utáni természetes visszarendeződés, illetve a forradalom leverését, a politikai megtorlásokat és a gazdasági kényszerintézkedéseket (tsz-esítés) kísérő rossz társadalmi közhangulat, kiábrándultság játszott szerepet. A születések tekintetében a mélypont 1962-ben volt, amikor a 130 000 élveszületés már a 20. századi demográfiai minimumnak tekinthető 1918-as háborús év 128 000-es születési adatához közelített. 1967-től több jelentős családpolitikai intézkedésre került sor, köztük a családi pótlék kiterjesztése, a gyes bevezetése (az anyák, rendszeres juttatás mellett 2,5 éves korig otthon nevelhették a gyermekeket). Ez, a társadalmi viszonyok javulásával és a gazdasági reform kedvező hatásaival együtt pozitívan hatott a születések számára, különösen a fiatal korosztályok gyermekvállalására. A 2,1–2,2 teljes termékenységi arányszámot, ami az egyszerű reprodukciót hosszabb távon is biztosította volna, azonban nem sikerült elérni.⁴⁴⁷

Ezért 1973-ban újabb népesedéspolitikai intézkedésekre (pl. gyes kiterjesztése) került sor. Ezzel párhuzamosan ismét szigorították az abortuszt. Mindez elsősorban

---

444 Majtényi 2018. 52–53.; Tomka 2011. 122.

445 Tomka 2011. 124.

446 Klinger 1997. 306–307.; Böhm 1999. 112.

447 Kamarás 1997. 322–324.; Romsics 2010. 468.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/c. 434–436., 438–451.

a 2. (esetenként a 3.) gyermek megszületésére volt nagy hatással. Az 1970-es évek közepén ismét kiugróan magas volt a születésszám, részben azért, mert ekkor érte el a családalapítási kort a nagyszámú Ratkó-generáció. Az intézkedések nyomán az élveszületések aránya az 1960-as években 14 ezrelék, az 1970-es években 16 ezrelék körül alakult, ez azonban az 1980-as években 12 ezrelékre esett vissza. A csökkenést az újabb családpolitikai intézkedések, köztük az 1985-ben bevezetésre kerülő gyed sem állította meg. A születések száma szoros kapcsolatot mutatott a szülők társadalmi helyzetével. A középrétegekbe tartozó, magasabban iskolázott nők a munkahelyi karrier, a kisebb családdal biztosítható jobb életmód, illetve a gyermek felnevelésébe investált nagyobb idő és anyagiak miatt már az 1970-es évektől jellemzően 1–2 gyermeket vállaltak. Életkori sajátosságként jelentkezett, hogy az 1970-es évek szociálpolitikai intézkedései nyomán sokan előre hozták a családalapítást, és a legtöbb gyermeket már nem a 25–29, hanem a 20–24 éves korosztályhoz tartozók születték. Ezzel együtt az 1970-es évektől megnőtt a házasságon kívül született gyermekek száma.⁴⁴⁸

A halálozási ráta az 1960-as években érte el a 20. század legalacsonyabb szintjét, 11 ezrelékkal, a következő évtizedben 12 ezrelékre, az 1980-as években pedig 14 ezrelékre emelkedett, ami már meghaladta a születések arányát. A csecsemőhalandóság, amely 1945-ben még minden 6. újszülöttet érintett, 1964-ben 40 ezrelék körül alakult, 1980-ban 20, 1990-ben 15 ezreléket tett ki. Az egészségügyi ellátás javulása folytán a halálozások között a 40 év alatti korosztályok aránya, amely 1960-ban még 63%-ot ért el, 1990-re 55%-ra csökkent. Nemek szerint vizsgálva, a biológiai különbség a becslések szerint mintegy 2 évvel hosszabb életkort tesz lehetővé a nők számára. E mellett különböző életmódbeli sajátosságok (nagyobb érintettség a dohányzásban, az alkoholfogyasztásban, a fizikai igénybevételben vagy a motorizáció okozta balesetekben), illetve társadalmi hatások (családeltartás, vezető beosztás, politikai okok miatti stressz) nagyobb arányban rontották a férfiak életkilátásait.⁴⁴⁹

A halandóság tekintetében markáns különbség mutatkozott településtípusok szerint is, ami összefüggött a munkavégzés jellegével, az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáféréssel, de szemléleti, mentális okokkal is. A 35–65 éves férfiak körében az 1000 fő alatti településen élőkhez képest az 5000 fős községekben lakóknak 10%-kal, az 50 000-es városokban élőknek 20%-kal nagyobb az esélyük a továbbélésre. Ugyanez az összefüggés a nők esetében nem jelentkezett. A halálozás korrelációt mutatott a szociális helyzettel, a társadalmi státusszal, a foglalkozással és az iskolai végzettséggel is. 1980-ban a 41–59 éves korcsoportot tekintve a fizikai munkások körében 13, a szellemiekénél 9 ezrelék volt. Ezen belül, a mezőgazdasági fizikai dolgozók halálozási rátája 18, a kőműveseké 13, az elektroműszerészeké 8, a tanároké 7 ezrelék körül alakult. A kisebb fizikai igénybevétel, a jobb lakáskörülmények, a prevenció, az egészségtudatos életmód miatt a magasabban kvalifikált, jobb szociális helyzetben élők körében harmadával–negyedével kisebb arányban jelentkeztek a tipikus

448 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 402–403.; Kamarás 1997. 322–324.; Böhm 1999. 115–116.

449 Romsics 2010. 469.; Valuch 2005. 36–37.; Józán 1997. 367–368., 376–377.

halálokok, tüdő-, emésztő- és keringésrendszeri betegségek, agyvérzés, májzsugor, illetve az öngyilkosság.⁴⁵⁰

A születéskor várható élettartam az 1970-es és 1980-as években az egész lakosságra vetítve 69 év körül alakult. Ezen belül azonban a férfiak és a nők adatai között egyre nagyobb különbség alakult ki. A férfi lakosság születéskor várható élettartama 1970-ben 66 év volt, ami 1990-re 65 évre csökkent, a nők esetében 1970-ben mért 72 év, 1990-re 74 évre emelkedett. A két nem között így közel 9 év különbség alakult ki. A nemek aránya 1960 és 1980 között kisebb mértékben javult, valamelyest kiegyenlítődött (48,5:51,5), az 1980-as években azonban a férfihalandóság megnövekedésével ismét romlott és 4%-os különbségre távolodott (48:52). Európai összehasonlításban ez igen magas adat, az európai átlag a 2–2,5% közötti különbség. A népességen belül a magasabb fiúszületési arány miatt a fiatalabb korosztályokban kiegyenlítettebb volt a helyzet. Az időskorúaknál azonban még nagyobb eltérés mutatkozott, 1990-ben a 60 év felettiéknél 11%, 85 év felettiéknél 28% volt a nőtöbblet. A nemek szerinti megoszlás településformától függően is különbözött. Budapesten, illetve a vidéki városokban nagyobb nőtöbblet adódott, mint a falvakban. Ennek az volt az oka, hogy a különbség a nemek között az életkor előrehaladtával egyre nagyobbá vált. A budapesti és városi lakosság életkora általában magasabban alakult, így az előregedő városi társadalmakban a nagyobb férfihalandóság miatt az időskorúak között egyre több volt a nő.⁴⁵¹

A népesség életkora a természetes szaporulattal összhangban a 0–15 éves korosztálynál az 1950-es években csökkenést mutatott, 25%-ról 21%-ra esett, 1970 és 1990 között lényegesen nem változott. A 60 éven felüliek aránya emelkedett, 1960 és 1970 között 14%-ról 17%-ra, majd az 1980-as években 18%-ról 19%-ra. Mivel a munkaképes korúak aránya nagyobb mértékben nem változott, ez többek között azt is jelentette, hogy 100 munkaképes korúra 1960-ban 41 gyermekkorú és 21 időskorú eltartott jutott, míg 1990-re ez az arány 29 gyermekkorú és 30 időskorú körül alakult. A trend megfelelt az európai folyamatoknak, de annál valamivel markánsabban érvényesült. Míg Európában az átlagéletkor 1990-ben 35–36 év körül alakult, addig ez Magyarországon meghaladta a 37 évet. A születéskor várható élettartam 1960-ban a férfiak esetében 66 év, a nőknél 70 év volt, ez 1990-re a férfiaknál 65 évre csökkent, míg a nőknél 74 évre emelkedett.⁴⁵²

A családi állapot alakulása tekintetében a legkedvezőbb helyzet az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek első felében alakult ki. Ezt részben a forradalom, a megtorlás, a tsz-esítés és a városba vándorlás okozta nagy társadalmi változások miatt korábban elhalasztott házasságok megkötése, illetve a népes Ratkó-generáció felnötte válása magyarázta. A házasságban élők aránya az 1970-es években 68% körül alakult, majd az 1980-as években 65%-ra csökkent. A 15 éven felüli férfinépesség körében 1970-ben 71% volt a házasok aránya, ami 1990-re 64%-ra csökkent, a nők esetében a nőtöbblet és a kisebb újraházasodási hajlandóság révén ez előbb 66% körül alakult, majd 1990-re 58%-ra esett vissza. Az első házasságkötés átlagéletkora a férfiak

450 Józán 1997. 371–375.; Andorka 1997. 286.

451 Klinger 1997. 296–297.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 403–404.; Valuch 2005. 38.

452 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 404.; Józán 1997. 367–368.; Klinger 1997. 308–309.

esetében lassan csökkent, az 1950-es évek második felében még 29 év, az 1960-as években 28, a következő évtizedben pedig 27 év volt. A nők esetében az 1950-es évek végi 25 év az 1960-as években 24 évre csökkent. A házasságkötések aránya az 1960-as és 1970-es években 9 ezrelék körül mozgott, 1990-re azonban 6 ezrelékre esett vissza. Ebben szerepet játszott, hogy a házasság társadalmi súlya érzékelhetően csökkent, a korábbi, viszonylag korai első házasságkötéshez képest, az európai trendekhez igazodva, fokozatosan kitolódott, illetve elterjedtebbé vált az élettársi kapcsolat.⁴⁵³

Az újraházasodás tekintetében az özvegyiségre jutottak helyét az 1960-as évektől a megnövekvő számú elvált népesség vette át. A korábbi családcentrikus szemlélet fokozatos devalválódásával az egyedül élés terjedését segítő gazdasági változások és mentalitásváltozás, valamint az élettársi kapcsolat arányának növekedése következtében az 1980-as évekre jelentősen csökkent az újraházasodás mértéke, illetve megnőtt a két házasság közötti időtartam, a korábbi jellemzően 1–3 évről 5–7 évre. A negatív tendenciák ellenére 1990-ben a családok száma még 2,9 millió volt, amelyekben több mint 8,6 millió fő élt.⁴⁵⁴

Az özvegyek aránya lényegesen nem változott. A nők esetében ez a középkorú férfiak nagy halandósági rátája, illetve a kisebb mértékű újraházasodás miatt végig lényegesen magasabb arányt mutatott, és az 1980-as években valamelyest tovább emelkedett. A korszak folyamán az elváltak aránya változott a legjelentősebb mértékben, amely részben a társadalmi szemléletben és a foglalkoztatási viszonyokban bekövetkező változások nyomán, részben az újraházasodás nagymérvű visszaesése következtében folyamatosan emelkedett, az 1960-as 1%-ról 1990-re 6,5%-ot ért el. A válások aránya az 1950-es évekre jellemző 1 ezrelékről az 1960-as években 2 ezrelékre, az 1970-es években pedig 3 ezrelékre emelkedett. A váláskori átlagéletkor a férfiak esetében lényegesen nem változott, az egész korszakban 36–37 év volt, míg a nőknél 33–34 év, ami egyrészt lehetővé tette az új család alapítását, az újabb gyermekvállalást, másrészt nagy valószínűséggel az első házasságban is született már gyermek, tehát a válások az érintett két félnél szélesebb társadalmi kör életét befolyásolták. A legtöbb elvált az egész korszakban a 40–49 éves korcsoporthoz tartozott.⁴⁵⁵

A korszak végére általánossá vált a nukleáris család, az életkor kitolódása ellenére csökkent a családdal együtt lakó idős nagyszülők aránya. Ez alapvetően a családi élet átalakulásával, a városi lakosság arányának emelkedésével, a lakásviszonyok változásával, a társadalmi szokások és gondolkodásmód módosulásával függött össze. Jelentős mértékben megnőtt a 2 főből álló családok száma, az 1955-ös 32%-hoz képest 43%-ra. Ezen belül egyrészt a gyermektelen házaspárok aránya emelkedett, másrészt jelentősen megnőtt az egy szülőből és egy gyermekből álló családok száma. A gyermeküket egyedül nevelők között a legnagyobb emelkedés a 25–34 éves korosztály körében jelentkezett, 1970-ben ez 11%, 1990-ben pedig már 24% volt. A gyermekek száma az 1970-es évek családpolitikai intézkedései nyomán valamelyest emelkedett, csökkent viszont a sokgyermekes családok aránya, a 4 vagy több gyermeket nevelő

453 Klinger 1997. 309–310.; Csernák 1997. 343–345., 352–353.; Andorka 2006. 407–408.

454 Csernák 1997. 346–347.; Valuch 2005. 42–43.

455 Klinger 1997. 298., 309–310.; Csernák 1997. 355–356.

családoké 1%-ra, a 3 gyermekeseké 4%-ra. Fokozatosan többségbe került az 1 gyermekes család. Az anyagi önállóvá válás kitolódása (illetve a későbbi házasságkötés) nyomán, bár a gyermekek száma csökkent, a szülőkkel együtt élő fiatalok aránya jelentősen emelkedett, elsősorban a nem önálló kereső 20–24 éves korosztályban, különösen 1970 után.⁴⁵⁶

A korszak nagy kivándorlási hullámmal kezdődött, a forradalom alatt, illetve a leverése utáni hónapokban mintegy 200 000 fő hagyta el az országot. Ezeknek 50%-a budapesti lakos volt, 65%-a férfi, és 50%-a 25 év alatti. A kormány amnesztia felhívása, illetve családi okok miatt a menekülők közül 18 000 fő egy éven belül visszatért. Ebben az időszakban mintegy 20–25 000 zsidó lakos hagyta el az országot, egyharmaduk Izraelben, a többiek Nyugat-Európában, az USA-ban, Ausztráliában telepedtek le. 1960 és 1990 között a kivándorlás megközelítőleg 140 000 embert érintett, ezeknek fele legálisan, másik fele illegálisan hagyta el az országot. A kivándorlók többsége továbbra is a fiatal, 20–30 év közötti korosztályhoz tartozott, és jellemzően középfokú vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Ugyanez idő alatt 20 000 fős visszavándorlásra került sor, többségében az 1945 és 1960 között távozóik köréből. Mintegy 95 000 fő új bevándorló is érkezett, ezek döntő többsége a határon túli magyarság soraiból került ki, akiknek migrációja az 1970-es évek második felében élenként meg, és az 1980-as évek közepétől tömeges méreteket öltött.⁴⁵⁷

A magyarországi nemzetiségek körében az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején különösen jellemző rejtőzködő magatartás, az anyanyelvi és etnikai hovatartozás eltitkolása, az 1960-as éveket jellemző, az automatizmus elve alapján a nemzetiségek fokozatos beolvadását célzó kisebbségpolitika hatására továbbra is fennállt. Ebben a diktatúra általános gazdaság- és társadalompolitikája nyomán felgyorsuló asszimilációnak is jelentős szerepe volt. A gazdaságszerkezet átalakulása, a tsz-esítés, a nagyarányú iparfejlesztés, az urbanizáció nagymértékben fellazította a korábban homogén etnikai falusi közösségeket, fokozta a belső vándorlást. 1960-ban 149 373 nem magyar anyanyelvű lakost írtak össze, és 67 648 fő vallotta magát más nemzetiséghez tartozónak. 1960 és 1980 között anyanyelv tekintetében a német lakosság adatai 39%-os, a szlovákoké 48%-os, a délszlávoké 28%-os, a románoké 36%-os csökkenést mutattak. Az asszimiláció a szlovákság körében volt a legnagyobb hatású, és a délszlávoknál, elsősorban a szerbek és szlovének körében a legkisebb mértékű. Ebben az is szerepet játszott, hogy 1960-tól megszűnt a tisztán anyanyelven történő oktatás, és helyette egyes nyelvű képzést vezettek be a nemzetiségi iskolákban. Ezzel együtt a kisebbségek kulturális lehetőségei is jelentős mértékben beszűkültek.⁴⁵⁸

Az 1970-es évek elején pozitív változások kezdődtek. Az 1972-es alkotmánymódosítás elismerte a nemzetiségek kollektív jogait, bővült az oktatás intézményhálózata, javultak a kulturális feltételek. Ezzel párhuzamosan a kisebbségek körében (a városi népességnél, a fiatal korosztályoknál is) megélenként az érdeklődés a nemzeti

---

456 Andorka 2006. 312–314.

457 Valuch 2005. 48–49.; Belényi 2009. 72–74.

458 Bindorffer 2011. 56–57.; Szarka 2004. 89–94.; Kocsis 1996. 90.; Tátrai 2006. 280.; Fehér 1993. 42–43.

önazonosság kérdései iránt. A nemzetiségek valós létszámának megállapítására az 1980-as népszámlálással párhuzamosan a helyi tanácsokat utasították, hogy a nyelvismeret és a hétköznapi kulturális megnyilatkozások alapján írják össze a nemzetiségi kötődéssel rendelkezőket. A korábban nagyobb nemzetiségi arányszámokat mutató 506 községben 262 700 ilyen személyt találtak. Ez alapján az egész országra vonatkozóan mintegy 400 000 nemzetiséghez köthető lakost valószínűsítettek, miközben a népszámlálás során anyanyelv tekintetében 101 605, identitás vonatkozásában pedig csak 64 085 fő jelzett ilyen kötődést. Az asszimilációs hatások nyomán ezek az adatok az 1980-as évek második feléig csökkentek. Ezt követően, részben a nemzetiségi kulturális megélénkülés, részben a Közép-Kelet-Európában erősödő etnicizálódási folyamat, illetve a politikai rendszerváltások következtében ismét emelkedni kezdtek, 1990-ben anyanyelv szerint 104 222 fő, etnikai hovatartozás terén 90 068 fő vallotta magát nemzetiséginek.⁴⁵⁹

A 10 000 fő feletti nemzeti kisebbségek közül a legnagyobb lélekszámú változatlanul a németység volt, becsült létszámuk 210 000 körül alakult, az 1990-es népszámlálás során azonban csak 37 511 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, illetve 30 824 fő német nemzetiségűnek. A szlovákok száma a becslések szerint 90–100 000 fő körül alakult (1990: anyanyelv szerint 12 745 fő, nemzetiség szerint 10 459 fő). A délszláv népek közül a horvátok száma becsült adat szerint 35 000 fő volt (1990: anyanyelv szerint 17 577 fő, nemzetiség szerint 13 570 fő). A románok létszáma 20 000 fő körül alakul (1990: anyanyelv szerint 8730 fő, nemzetiség szerint 10 740 fő).⁴⁶⁰

A Kádár-korszak egyik komoly társadalmi problémája a cigánykérdés volt. A cigányságot a hatóságok az 1950-es évekig közbiztonsági és közegészségügyi kockázati tényezőként kezelték. Az etnikum azonosítása nem elsősorban nyelvi, kulturális jegyek alapján történt, hanem egy sajátos perifériális életmódhoz kötődött, melyet szegénység, aluliskolázottság, foglalkozásnélküliség, szükséglakásban élés, esetenként aszociális magatartás jellemez. A cigányság társadalmi integrációja érdekében 1957-ben határozat született, hogy a jövőben nemzetiségként kell kezelni őket, egyben létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét. A László Mária vezette szövetség lehetőségeihez képest aktív lépéseket tett a szociális felzárkóztatás, az érdekvédelem és a kultúra ápolása terén. Ezzel azonban szembekerült az automatizmus elvét valló hivatalos kisebbségpolitikával, így a szövetséget néhány év múlva felszámolták. A pártvezetés 1961-ben a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális problémának nyilvánította.⁴⁶¹

A következő két évtizedben különböző kampányok keretében jelentős intézkedések történtek a cigányság foglalkoztatásának, lakáshelyzetének, illetve iskolázottsági szintjének javítására. 1961 és 1971 között megduplázódott az aktív keresők aránya, 30%-ról 60%-ra. A férfiak körében az aktív keresők aránya 1981-ben elérte a 87%-ot. Ezen belül 22% dolgozott a mezőgazdaságban, döntően tsz-tagként, csak 6% volt

459 Hoóz – Kepecs – Klinger 1985. 45–47., 72–74.; Tilkovszky 1998. 155–160.; Föglein 2006. 111–112.

460 Böhm 1999. 98.; Valuch 2005. 27.

461 Dupcsik 2009. 139–141.; Majtényi – Majtényi 2012. 53–56.

önálló vagy segítő családtag; 65% dolgozott az iparban, de csak 11% szakmunkásként, 44% segéd-, 10% betanított munkás volt. A szociális, jövedelmi és társadalmi integrációs szempontból még a segédmunkási pozíció is komoly előrelépést jelentett, de ugyanakkor be is zárta a cigány munkavállalókat ebbe a kategóriába, nem ösztönözte, nem segítette a szakképzettség megszerzését, a rendszerváltás, a privatizáció így kiszolgáltatva érte őket, és tömegesen vesztették el az állásukat.⁴⁶²

1961-től megindult a cigánytelepek felszámolása, helyette ún. csökkentett komfortfokozatú lakásokat biztosítottak, illetve falusi házak vásárlását támogatták. A „cs” lakásokat azonban telepszerűen egy helyen alakították ki, és a komfortosításra nem állt rendelkezésre kellő anyagi erő, így (bár magasabb színvonalon) újraszülettek a cigánytelepek. A faluba költözés pedig az amúgy is kevés munkalehetőség miatt jelentett problémát, illetve a cigány lakosság 20–25%-ra emelkedése esetén a nem cigány lakosok körében nagyarányú elvándorlás indult, ami még inkább sorvadó pályára állította az adott települést. A Kemény István által végzett felmérés szerint 1971-ben a cigány lakások 66%-a szegregált telepeken állt, az épületek 56%-a rendelkezett villannyal és mindössze 8%-a vezetékes vízzel.⁴⁶³

A felmérés idején a cigányság 71% volt magyar anyanyelvű, 21% cigány és 8% román nyelvű. Komoly gondok jelentkeztek az iskolázottság tekintetében, a 14 év feletti cigány lakosság körében 8 osztályt csak 26% végzett, további 64% járt ugyan iskolába, de azt nem fejezte be. Az analfabéták aránya kiugróan magas, 39% volt. A helyzet 1990-re javult, a megfelelő korosztályhoz tartozók 40%-a végzett általános iskolát. Ez azonban még így is kevesebb, mint a fele volt az össznépszerűség hasonló adatának. A 8 osztályt végzett cigány fiatalok mindössze 50%-a tanult tovább, jellemzően szakmunkásnak, a nem cigány lakosság körében a továbbtanulás meghaladta a 90%-ot és mintegy kétharmaduk érettségit adó intézménybe ment tovább.⁴⁶⁴

A cigányság lélekszáma az 1960-as népszámlálási adatok szerint anyanyelv tekintetében 25 633 fő, nemzetiség alapján 56 121 fő volt. A tanácsi szervek felmérése szerint viszont a valós létszám 186 500 fő körül alakult. Az 1971-es kutatás szerint 320 000 cigány élt az országban, a legkevesebb közülük az Alföldön (Szolnok, Csongrád, Bács-Kiskun megyében), 16%, a legtöbb a keleti országrészben (Békés, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar megyében) 23%. A cigányság 22%-a lakott városban (8% Budapesten). 1990-ben az etnicizálódás hatásai nyomán anyanyelv tekintetében 48 072 főt, nemzetiségi hovatartozás alapján pedig 142 683 főt írtak össze. Ez jól jelezte, hogy az egyébként nem egységes néprajzi, kulturális, nyelvi csoportot képező cigányság egyre inkább nemzetiségként próbálja elfogadtatni magát a társadalommal, holott a cigányság 1994-ig nem szerepelt a hivatalosan elismert nemzetiségek sorában. Az 1993-as felmérés adatai szerint a cigányság létszáma 433 800 fő körül volt.⁴⁶⁵

A cigányok helye, helyzete a magyarországi társadalomban komplex problémakört takart. Viszonyaikat, kilátásaikat, társadalmi integrációjuk gondjait nem lehetett

462 Valuch 2005. 85–86.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 783–788.

463 Dupcsik 2009. 206–209.; Majtényi – Majtényi 2012. 66–68.

464 Valuch 2005. 84–85.; Romsics 2010. 470.

465 Klinger 1997. 302.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 781–783.

csupán kulturális mássággént kezelni, ugyanakkor a cigány népesség nem volt azonosítható a perifériális helyzetben élők egészével sem, és a vele szembeni előítéletes gondolkodás indukátorait sem lehetett csak az egyik, csak a másik megközelítésben keresni. Azt viszont az 1971-es és az 1993–1994-es átfogó vizsgálatok egyaránt megerősítették, hogy a cigánysághoz tartozók a nem cigány népességhez viszonyítva jóval hátrányosabb helyzetben vannak.⁴⁶⁶

Az ország felekezeti összetételében a Kádár-korszakban jelentős változás nem következett be. A korszak végén a magukat vallásosnak tekintők közel 68%-a római katolikus, 21%-a református, 5%-a evangélikus volt, a többi felekezethez tartozók együttes aránya 2–3%-ot tett ki, a felekezeten kívüli ateisták aránya 3–4% körül alakult. A vallásukat rendszeresen gyakorlók száma az egyházakra nehezedő, az 1970-es évekig fennálló politikai nyomás, illetve a vallásgyakorlással kapcsolatos kritikus megítélés miatt fokozatosan csökkent. Az 1970-es évek elején a vallását gyakorlók aránya 40% körül alakult, a rendszeres templomba járóké 10% körül volt. A későbbiekben már inkább az életmód és a gondolkodás változása, az egyházakkal való kapcsolat megváltozása állt a csökkenés hátterében. A vallásosság azonban különböző formákban jelentkezett. 1990-ben a népesség mintegy 13–15%-a követte pontosan valamely egyház tanításait, 45–46%-a inkább csak laikus módon volt vallásos. A rendszeres templomba járók aránya 13%, az időnként templomba járóké 21% körül mozgott.⁴⁶⁷

A településhálózat a korszak folyamán gyorsuló ütemben átalakult. 1960-ban 63 város és 3210 község volt Magyarországon, 1970-ben 73, 1980-ban pedig 96 város és 3026 község alkotta a településhálózatot. A városok száma az 1990-es években ugrásszerűen nőtt, 166-ra, miközben a községek száma 2913-ra csökkent. A községek számának folyamatos csökkenése kisebb részben egy-egy kistelepülés elhagyottá válásának következménye volt, nagyobb arányban azonban közigazgatási összevonások álltak a háttérben. A városhálózat gyarapodása sok esetben nem a gazdasági fejlődés, a városfunkciók bővülése, az urbanizációs szint emelkedése nyomán következett be. Önálló bevételi források híján a települések csak a redisztribúciós finanszírozásra építhettek, amely a városokat preferálta. A kedvező pénzügyi lehetőségek és egyéb előnyök érdekében erős lobbiszerű tevékenység zajlott a községek részéről a városi rang eléréséért. Ennek nyomán az új városok lakossága viszonylag kisebb volt. Az 1960 után várossá nyilvánított települések több mint 80%-a 25 000 fő alatti, 36%-a 10 000 fő alatti (5 város 5000 fő alatti) népességgel rendelkezett. Így, míg 1949-ben az összes város 56%-a volt 25 000 főnél népesebb, addig 1990-ben már csak 29%-a.⁴⁶⁸

Az 1960-as, 1970-es években még dinamikus emelkedett a városlakók aránya, 25%-ról 39%-ra, majd 1980-ra 43%-ra. Az 1980-as évek folyamán a bővülés már csak 1% volt és egy időre le is állt. Ezen belül a kisvárosok a 10–50 000 lakosú települések népességének aránya a korszak folyamán gyakorlatilag nem változott, 22%-ot tett ki. Az 50–100 000 lakosú településeken az emelkedés 3% volt, az ennél nagyobb lélekszámú városok lakossága 1960 és 1990 között 8%-kal emelkedett, lassuló ütemben, az

466 Andorka 2006. 381–383.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/a. 783–788.

467 Böhm 1999. 105.; Andorka 2006. 650–652.; Klinger 1997. 302–303.

468 Klinger 1997. 295–296.; 308.; Romsics 2010. 476–477.; Valuch 2005. 62–69.

első évtizedben még 4%-kal, az utolsóban már csak 1%-kal. 1990-ben 141 település lélekszáma haladta meg a 10 000 főt, és ott élt a népesség 61%-a. Budapest lakossága 1960 és 1970 között 18%-ról 19%-ra nőtt és meghaladta a 2 millió főt, ezt követően azonban már csak igen kis mértékben emelkedett, 1990-ig, majd csökkenni kezdett. A városokra koncentráló fejlesztéspolitika következtében a falvak, különösen a kisebb települések magukra maradtak, ami sok esetben a helyi gazdaság beszűküléséhez, a lélekszám további csökkenéséhez vezetett. 1960-ban a települések 1,9%-a volt 500 főnél kevesebb lakosú, 1990-ben 2,8%-a. 1960-ban a 100 lakosnál kisebb települések száma 742 volt, 1990-ben 950.⁴⁶⁹

A településfejlesztés terén meghatározó szerepet játszott az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, amely szigorú hierarchikus rendbe sorolta egyrészt a feladatkör, másrészt az ehhez rendelt finanszírozás tekintetében a településeket. Kijelölt 23 felsőfokú, 106 középfokú és 982 alsófokú központot, amelyek eltérő mértékű állami fejlesztésre számíthattak. Ugyanakkor a mintegy 2000 központi szerepkör nélkül maradt település az alapellátás biztosításán túl gyakorlatilag csak önmagára támaszkodhatott.⁴⁷⁰

A tanyavilág felszámolása, döntően politikai okokból az 1960-as évek végéig a helyi tanácsok kiemelt feladata volt. A magánparaszti gazdálkodás fő létalapját, infrastrukturáját igyekezett ezzel megszüntetni a hatalom, hogy a hagyományos birtokszervezettséghez kapcsolódó gazdaság-központok felszámolásával utat nyisson a nagytáblás tsz-műveléshez. A külterületen élő népesség száma 1949-ben még 1,6 millió fő körül mozgott (a népesség 17%-a), ez 1960-ban még 12% volt, majd 1980-ra 4%-ra esett vissza. A külterületről beköltözők azonban jellemzően nem a falvak, hanem a nagyobb agrárvárosok népességét gyarapították. Az 1980-as évekkel lelassult a tanyák felszámolása, szoros kapcsolatban a magángazdálkodás lassan meginduló bővülésével. 1990-ben 8000 külterületi lakóhelyen 311 000 fő élt (a népesség 3%-a), közülük mintegy 200 000 ember tanyán lakott és gazdálkodott. Összefüggő tanyás területek elsősorban Csongrád, Békés és Bács-Kiskun megyében maradtak fenn.⁴⁷¹

Az 1960-as években nagyarányú állami lakásépítés zajlott, az 1960 és 1975 közötti 15 évben 1 047 000 lakás épült, amit a következő 5 évben további 454 000 új lakás követett. Az 1980-as évektől a gazdaság lassulásával összefüggésben a lakásépítkezés üteme is csökkent, de a korábbi korszak lakáshiányát ezek az évtizedek jelentős mértékben bepótolták. Száz lakásra 1949-ben 366 fő, 1990-ben 263 fő jutott, míg 100 szobára 1949-ben még 265 fő, 1990-ben pedig már csak 113 fő. 1960-ban a lakások 63%-a volt egyszobás, 32%-a kétszobás és csak 5%-a három vagy több szobás. Ez a helyzet 1980-ra gyökeresen megváltozott, az egyszobás lakások aránya 27%-ra csökkent, a kétszobásoké 49%-ra, a nagyobb lakásoké pedig 24%-ra emelkedett. Az 1970-es évekig a lakások többsége a városok külső kerületeiben kialakított lakótelepeken épült, általában 8–10 emeletes ház formájában. 1985-ben 408 lakótelepet tartottak nyilván, melyeken mintegy 1,6 millió ember élt. A jelentős mennyiségi, és komfortfokozatbeli

469 Valuch 2005. 66–69.; Klinger 1997. 295–296., 308.; Romsics 2010. 479.

470 Pölöskei – Gergely Izsák 1997. 393–394.; Valuch 2005. 56–58.

471 Klinger 1997. 295–296., 308.; Romsics 2010. 479.

előrelépést azonban kedvezőtlen hatások is kísérték, a zsúfoltság, a rossz hő- és hangszigeteltség, a környezet otthonosságának hiánya, a rövid idő után jelentkező felújítási igény. Az 1980-as évektől nagyobb arányban jelentek meg a belvárosi rekonstrukció során kialakított, igényesebb, kevesebb lakásos épületek, a kertvárosi környezetben épülő 4–5 emeletes társasházak, vagy a sátozott családi házak.⁴⁷²

Az újonnan épült lakások többsége komfortos (ritkábban félkomfortos) volt. 1960-ban a lakások 74% rendelkezett villanyvilágítással, 9% vezetékes gázzal, 23% vezetékes vízzel, 18% fürdőszobával. Az 1960-as évek nagy villamosítási hulláma után, a villannyal való ellátottság 1970-re 92%-ra nőtt, a vezetékes gáz 16%-ra, vezetékes víz 36%-ra, fürdőszoba 31%-ra. A komfortosság gyors ütemben javult. 1980 és 1990 között a villanyvilágítás aránya 64%-ról 83%-ra, a gáz 26%-ról 40%-ra, a vezetékes víz 98%-ról 99%-ra, a fürdőszoba 60%-ról 81%-ra emelkedett. A fejlődéssel párhuzamosan komoly különbségek jelentkeztek a nagyobb települések és a leszakadó kisfalvak lakásainak színvonala között. A nem lakás célra épült, de arra használt ideiglenes lakóhelyek felszámolására több központi kampány is indult a korszakban, így azok jórészt eltűntek, a komfort nélküli szükségülakások azonban, amelyek legalább egy szobával, üvegezett ablakkal vagy ajtóval, fűtési és vízvételi lehetőséggel rendelkeztek továbbra is használatban maradtak, 1990-ben mintegy 100 000 volt belőlük.⁴⁷³

A keresőnépesség aránya folyamatosan emelkedett, kezdetben igen dinamikus, később lassuló ütemben, mindez szoros kapcsolatban állt a kétkeresős családmodell kialakulásával, a nyugdíjasok körének bővülésével és különböző családpolitikai intézkedések bevezetésével. 1960-ban a keresőnépesség 5 196 215 fő volt (52%). A keresők aránya 1970-ben 62%-ra, majd 1980-ra 68%-ra emelkedett, 1990-ban pedig már 70%-ot ért el. A foglalkoztatás bővítése, a teljes foglalkoztatottság közeli állapot elérése nem csupán, sőt nem elsősorban a gazdasági növekedést szolgálta, hanem társadalompolitikai eszköz volt, és egyben ideológiai kérdés, a szocializmus magasabbrendűségét is igazolta a kapitalizmussal szemben.⁴⁷⁴

Az aktív keresők aránya, az általános foglalkoztatási adatoknál sokkal kedvezőtlenebbül alakult. Ez 1960-ban 48%, 1970-ben szintén 48%, 1980-ban 47% volt, majd 1990-re 40%-ra csökkent. A csökkenés háttérében az inaktív keresők arányának jelentős emelkedése állt, elsősorban a nyugdíjasok (mezőgazdasági és rokkantnyugdíjasok) számának emelkedése, illetve a gyermekgondozással kapcsolatos szociálpolitikai intézkedések (gyes, gyed) nyomán. Az inaktív aránya 1960-ban 4%-ot, 1980-ban 21%-ot, 1990-ben pedig már 28%-ot tett ki. Az 1990-es adatok között szerepeltek először a munkanélküliek, akiknek 126 277 fős tábora az összes kereső 1,7%-át tette ki.⁴⁷⁵

E tekintetben fordított változás következett be a férfiak és a nők esetében. A férfiak körében az aktív keresők aránya 1960-ban 64%, az inaktívaké 5% volt, 1980-ban 55% és 17%, 1990-ben pedig az aktív aránya 50%-ra csökkent, miközben az inaktívaké 20%-ra nőtt. Ebben elsősorban a különböző nyugdíjasok körének bővülése játszott

472 Kollega Tarsoly 1996. 216.; Majtényi 2018. 115–118.; Ferge – Láng – Kemény 1966. 64–67.

473 Valuch 2005. 295–297.; Belényi 2009. 302–305.

474 Tomka 2012. 28–29.; Belényi 2009. 70–72.

475 Valuch 2005. 96–97.; Andorka 2006. 180.; Főris 1969. 13–16.

szerepet, másrészt a korszak végén a munkanélküliség emelkedése. A nők esetében 1960-ban 33% volt az aktív és 4% az inaktív keresők aránya. Ez 1980-ra 40%-ra, illetve 24%-ra emelkedett (az inaktívak növekedésében főként a családpolitikai intézkedések játszottak szerepet). 1990-ben a nők körében az aktív keresők aránya 37%, az inaktívaké 31% volt.⁴⁷⁶

A női foglalkoztatottság 1960 és 1970 között 50%-ról 64%-ra bővült. A nők az összes foglalkoztatottnak 1960-ban 32%-át, 1970-ben már 41%-át adták. A nők száma elsősorban a hagyományos női szerepekkel összekapcsolható foglalkozásokban emelkedett (könnyűipar, kereskedelem, szolgáltatás, adminisztratív munkakörök), a nehéz fizikai munkát igénylő területekről kivonták őket. Az erőltetett iparfejlesztés és az ahhoz kapcsolódó ideológiai kényszerek enyhülésével ismét nagyobb hangsúlyt kapott a családi feladatok ellátása. A gyermekgondozást érintő szociális juttatások jelentős mértékű bővítése nyomán sok nő hagyta el ideiglenesen a munkahelyét. Ezzel csökkenteni lehetett az egyes területeken kialakult munkaerő túlkínálatot, és közelíteni lehetett a rendszer egyik legfőbb ideológiai jelszava, a teljes foglalkoztatottság formális megvalósítása felé. A politikai vezetés a női egyenjogúság alapjaként továbbra is a munkavállalást és a közéleti részvételt nevezte meg, de különböző társadalmpolitikai eszközökkel és családbarát propagandával jelentős mértékben hozzájárult a tradicionális női szerepek konzerválódásához is.⁴⁷⁷

A gazdaság szerkezetének átalakítása, a tsz-szervezés 1962-re történő csaknem teljes végrehajtása, az ipari, kereskedelmi szövetkezetek létrehozása és a magán-kisvállalkozó szektor minimálisra csökkentése nyomán gyökeresen átalakult a foglalkoztatási viszony szerinti összetétel. Az önállóak aránya az aktív keresők körében 1980-ban mindössze 3% volt. A részleges gazdasági liberalizáció hatására ez az arány 1990-re 5%-ra emelkedett. A foglalkoztatottak között a szellemi munkások aránya fokozatosan emelkedett. 1960-ban 17%-ot, 1970-ben 25%-ot, 1980-ban 29%-ot és 1990-re 33%-ot tett ki. Hasonlóképpen, az aktív keresőnépességben belül is nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya, az 1960-as 16%-ról, 1980-ig 30%-ra, 1990-ig pedig 33%-ra. Ezen belül az adminisztratív munkaköröket betöltők aránya csökkent, a szakalkalmazottaké pedig emelkedett. Ez egyrészt a modernizálódó gazdaság fokozott igényét jelezte a „fehérgalléros”, érettségivel, diplomával rendelkező munkatársak iránt, másrészt a szakmai képzés bővüléséről is tanúskodott.⁴⁷⁸

Az aktív keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1970-ig az ipar folyamatos és gyors bővülését mutatta. Az összes aktív keresőnek 1960-ban 34%-a, 1970-ben 44%-a dolgozott az iparban. Ez az arány 1980-ban 42%, 1990-ben pedig már csak 38% volt. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban dolgozók aránya a korszak végéig folyamatosan csökkent, az 1960-as 38%-ról 1970-ben 25%-ra, 1980-ban 19%-ra, majd 1990-ben 15%-ra. A változás nyomán az 1960-es évekre Magyarország agrár-ipari államból előbb ipari-agrár foglalkozásszerkezetű állammá, majd az 1980-as évekre döntően ipari országgá vált. Fokozatosan emelkedett a szolgáltatási szférában dolgozók aránya: a

476 Klinger 1997. 303., 311.

477 Schadt 2007. 194–198.; Böhm 1999. 88–89.; Garancsi 2007. 262.; Majtényi 2018. 199–200.

478 Romsics 2010. 472.; Andorka 2006. 180.; Klinger 1997. 304–305., 312–313.

kereskedelemben az 1960-as 6%-ról 1990-ig 11%-ra, a közlekedésben 6,5%-ról 8,5%-ra, az egészségügyben 5,5%-ról, 13%-ra, az egyéb szolgáltatásban 3%-ról 7%-ra. A legtöbb foglalkoztatott 1980-tól már az ún. 3. szektorban tevékenykedett, ami fontos modernizációs sajátosságának számított.⁴⁷⁹

A Kádár-korszakban a foglalkoztatás bővülése mellett több alkalommal is csökkentették a munkaidőt. 1968-ban számos foglalkozási kategóriában 44 órás munkahétre tértek át, amit 1978-ban gyakorlatilag minden városi foglalkozási területre kiterjesztettek, illetve bevezették a kéthetenkénti szabad szombatot. Mindez, tsz-tagok nélkül, a keresők 92%-át érintette. 1981-ben az iparban, a közigazgatásban és számos alkalmazotti munkakörben 42 órára csökkent a munkaidő, az 1980-as évek közepétől pedig elterjedt a hetenkénti szabad szombat.⁴⁸⁰

Az 1960-as évektől a foglalkoztatás sajátos velejárója volt az ingázás, a napi vagy heti utazás, a lakóhelytől távolabb eső munkahelyre. 1960-ban a naponta ingázók aránya az aktív munkavállalók között 13% volt, ami 636 000 főt jelentett. Arányuk 1970-re 20%-ra, 1980-ra 24%-ra emelkedett (1 218 000 fő), majd lassuló dinamikával növekedve, 1990-ben 25%-ot tett ki. Az ingázók között a nők aránya gyorsan emelkedett, 1960-ban a családi feladatok ellátása miatt még csak 19%-ot tett ki, 1990-ben viszont már 35% volt. 1960-ban még csak 143 olyan település volt az országban, ahol az ingázó munkavállalók aránya elérte az 50%-ot. 1970-ben ezek száma 842-re, 1980-ban pedig 1820-ra emelkedett, vagyis az összes települést tekintve 4%-ról, húsz év alatt 58%-ra emelkedett. Ez is jelezte, hogy a települések több mint fele súlyos forráshiánnyal küzdött. Ezek közül, a nagyvárosok agglomerációjába tartozóknak volt esélyük, hogy megtartsák az ingázó népességet, a gazdasági centrumoktól távolabb eső települések lakossága viszont a helyi munkahiány miatt fokozatosan csökkent.⁴⁸¹

Az ingázás jellege, szerkezete a korszak folyamán számottevően változott. Kezdetben az újonnan ipari munkavállalóvá vált, a városokban lakással még nem rendelkező segéd- és betanított munkások alkották a többséget. Általános volt a heti ingázás, ahol az utazások közötti időt vagy albérlésben, vagy munkásszállásokon töltötték a dolgozók. A távolsági (heti) ingázók száma 1970-ben 320 000, 1980-ban 270 000 fő körül alakult. A munkásszálláson élők száma 1960-ban 230 000 fő, 1980-ban 150 000 fő körül mozgott. A távolsági ingázás gyakran alkalmi jellegű volt, ha közelebb megfelelő munkalehetőség kínálkozott, a dolgozó arra váltott. Az 1970-es évektől a gazdaság extenzív bővítése helyett az intenzív fejlesztések vették át a főszerepet, ennek nyomán egyre több szakképzett, esetenként termelésirányító jelent meg az ingázók között. Az 1980-as évektől pedig megjelent az agglomerációban, a nagyvárost körülvevő kistelepüléseken való tudatos berendezkedés, és a kedvezőbb életfeltételekért cserébe a napi bejárás vállalása a középrétegek esetében is.⁴⁸²

A Kádár-korszakban a társadalm szerkezet jelentős változáson ment keresztül. A politikai vezetés ugyan ideológiai toposzokhoz ragaszkodva továbbra is a „két osztály,

479 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 408.; Bálint 1978. 39–42.

480 Romsics 2010. 480.

481 Andorka 2006. 269–270.; Valuch 2005. 71–72.; Kulcsár 1982/a. 35–39.

482 Böhm 1999. 40–41.; Andorka 2006. 269–270.; Belényi 2009. 131–135.

egy réteg” szemléletet erőltette, vagyis a munkásosztály és a dolgozó parasztság, mint egy-egy „egységes” entitás, melyek közösen gyakorolják a hatalmat, és a velük szövetséges értelmiség alkotja a magyar társadalmat. Valójában azonban ez a kép már az 1960-as években sem volt alkalmas a hazai viszonyok leírására, értelmezésére. Az 1960-as években ezért elsősorban társadalomtudományos körökben a „munkajelleg csoportok” szerint próbáltak differenciáltabb képet alkotni az egymástól különböző helyzetű, érdekű törekvésű rétegekről, és ezzel jobban megragadni a társadalomban zajló folyamatokat.⁴⁸³

Az elit funkcióját ellátó vezető szellemi réteg folyamatosan bővült, aránya 1960-ban 3%, 1970-ben 5%, 1980-ban 8%, 1990-ben pedig 11% volt. Ez rendkívül nagy különbség azzal összevetve, hogy a 20. század korábbi időszakában az elithez sorolhatók mindössze 1–2%-os arányt képviseltek. Jelentős mértékben kiszélesedett a szellemi középréteg is, amely 1960 és 1970 között 14%-ról 21%-ra nőtt, ezt követően pedig 22–23% körül állapodott meg, és nem emelkedett tovább. Ez alig haladta meg a korszakokban tapasztalt mértéket, és európai összevetésben igen szerénynek számított. A magánvállalkozó kisegyszisztenciák aránya 1980-ig folyamatosan csökkent 1960 és 1980 között 22%-ról 2%-ra, majd 1990-re 5%-ra bővült. A fizikai munkások aránya minden kategóriát beleértve 1980-ig 61%-ról 68%-ra emelkedett, majd csökkenni kezdett és 1990-ben ismét 61% volt. Ezen belül az ipari munkások aránya 43%-ról 52%-ra nőtt, miközben a mezőgazdasági munkásoké 18%-ról 16%-ra csökkent.⁴⁸⁴

A politikai, gazdasági vagy kulturális elithez kapcsolódó vezető pozíciók betöltésénél az 1970-es évekig egyértelműen a politikai lojalitás játszotta a meghatározó szerepet. Az 1968-as reform, majd az 1977-ben induló újabb reformperiódus során azonban felértékelődött a szakmai felkészültség. Az 1970-es években a politikai elkötelezettség mellé felsőfokú diplomát a pártfőiskola adott. Az 1980-as években azonban a vezető beosztások döntő többségét már valódi felsőfokú végzettséggel rendelkezők töltötték be. A gazdasági modernizáció, a minőségfejlesztés, a hatékonyság, az innováció szempontjainak fokozottabb érvényesítése, illetve a bővülő felsőoktatás a politikai és igazgatási elit túlsúlyával szemben megnövelte a gazdasági élet és a tudomány képviselőinek jelenlétét.⁴⁸⁵

A párt-, állami és gazdasági vezetés csúcán 1966-ban 2789 pozíció várt betöltésre. Ezek száma a túlbürokratizált rendszer részbeni racionalizálása nyomán 1986-ra 1341-re csökkent. Ezeknél a pozícióknál a pártvezetés kiválasztási, jelölési, ellenőrzési és felmentési joga érvényesült. A nomenklatúra tagjainak átlagéletkora 48 év volt, 80% körül mozgott a munkás–paraszt származásúak aránya. Őket vette körül a káderbürokrácia, a párt-, az állami és a tanácsai vezetés magasabb pozícióit betöltők köre, akiknek létszáma az 1980-as évek közepén 33 140 fő körül alakult. Átlagéletkoruk 44 év volt, kétharmadában férfiak alkották ezt a réteget, és 72%-uk rendelkezett felsőfokú végzettséggel, bár ezen belül sokan csak pártfőiskolát vagy marxista-leninista esti egyetemét végeztek. A gazdaság, a kultúra, illetve az élet más területein további vezető

483 Majtényi 2018. 127–128.; Andorka 2006. 176–180.

484 Böhm 1999. 58.; Andorka 2006. 178–179.

485 Andorka 2006. 176–180.

pozíciókat betöltők száma 1980-ban 386 000, 1990-ben 391 000 fő volt. A vezető pozíciót betöltők nem azonosíthatók automatikusan az elit tagjaival, de kijelölték azt a kört, amelyből az elit kikerült.⁴⁸⁶

Az értelmiség jelentős része a szellemi középréteg derékhatát adta, az elitbe való bekerüléshez ugyanis a diploma egyre inkább szükséges, de nem elegendő feltétel volt. A középréteg egymástól esetenként jól elkülöníthető, de gyakran átfedésbe kerülő két nagy csoportját a beosztás, pozíció révén középszintű vezetői munkaköröket gyakorlók, másrészt a gyakran beosztott pozícióban dolgozó értelmiségiek képezték. A középréteg tagjai sorában viszonylag nagy volt a polgári felmenőkkel rendelkezők száma. Tehát a korábbi korszakok középosztálya nem őrlődött fel teljesen a Rákosi-korszakban, a direkt politikai szempontok háttérbe szorulásával és a szaktudás felértékelődésével ismét lehetőséghez jutott, vagy már maga a foglalkozási kitérőkre kényszerülő szülő, vagy a következő generáció.⁴⁸⁷

A felsőfokú végzettségűek száma 1960 és 1990 között közel megnégyszereződött. A diplomások több mint 80%-a városlakó volt, a nők aránya 1960-ban 23%-ot, 1970-ben 31%-ot, 1990-ben pedig 46%-ot tett ki. A köztisztviselők száma az 1980-as évek elején 35 000 fő körül alakult, közülük, 3000 fő töltött be vezető pozíciót. A nők aránya a női munkavállalás gyors bővülésével ugrásszerűen megnövekedett. 1960-ban a tanácsi apparátusban dolgozók 33% volt nő, 1985-re ez az arány 70%-ra emelkedett. Bár a férfiak dominanciája a vezető beosztásokban megmaradt, a vezető posztok 29%-át már nők töltötték be. A korösszetételt fokozatos fiatalodás jellemezte, 1985-ben a közigazgatásban dolgozók 44%-a 35 év alatti, 45%-a 35 és 50 év közötti volt, és csak 11% életkora haladta meg az 50 évet.⁴⁸⁸

A szocialista gazdaság kiépítésével párhuzamosan a magánvállalkozások száma jelentősen visszaszorult, de teljesen nem tűnt el. A kisipar, kiskereskedelem, egyéb szolgáltató ágazatok területén dolgozók, illetve a magángazdálkodók, valamint a különböző szellemi vállalkozást folytatók (ügyvéd, orvos) köre az 1970-es években mintegy 200 000 főt tett ki. Ezeknek mintegy harmada, gazdasági súlyát vagy jövedelmét tekintve a középrétegbe tartozott. A magánvállalkozóknak, főleg kezdetben számos bürokratikus korláttal kellett megküzdeniük, az 1980-as évekre azonban a szocialista állami szektor mellett lassan bővülő és a hatalom által is elfogadott piacgazdasági lehetőségekre támaszkodva megnőtt a szerepük.⁴⁸⁹

A társadalom kiségzisztenciáit elsősorban a birtokos gazdálkodók, illetve az ipari, kereskedelmi kisvállalkozók képviselték. A magánszektor önálló keresőnépessége, segítő családtagokkal együtt 1960-ban 1 120 200 főt tett ki, majd 1970-re 176 700 főre esett vissza. Ezt követően ismét emelkedni kezdett, 1980-ban 229 300 fő tartozott ebbe a kategóriába. A tsz-szervezés második hullámának megindulása előtt, 1957-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 79%-a önálló parasztgazdaságban dolgozó gazda és segítő családtag volt. A gazdaságok száma 1 622 000 körül mozgott, ami az 1958-tól

486 Valuch 2005. 130–133.; Bihari 2005. 283–292.

487 Majtényi 2018. 155–156.

488 Valuch 2005. 154–156.; Tóth 2010. 68–69.; Belényi 2009. 114–118.

489 Böhm 1999. 66–67.

újrainduló szövetkezetesítés következtében gyorsan csökkent: 1960-ra 845 392, majd 1962-re 145 000 gazdaságra. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági keresőknek 1960-ban már csak 30%-a volt önálló, ez 1970-re 3%-ra esett vissza, a következő évtizedben pedig 2% körül alakult.⁴⁹⁰

A kisiparosok és kiskereskedők száma a korszak folyamán először nagymértékben csökkent, majd az utolsó évtizedben a gazdasági liberalizáció és a lakosságellátás igényei folytán ismét megemelkedett. Az 1960-as évek elején fokozatosan megszűntek azok a hátrányok, amelyek ezt a réteget korábban sújtották (magasabb adózás, öregségi nyugdíj hiánya). 1960 és 1980 között a keresőnépességen belül a kisiparosok aránya 2% körül mozgott. A gazdasági reformmal összefüggésben az 1960-as évek végén ugyan emelkedni kezdett a számuk, 1972 után, a reformellenes intézkedések hatására azonban ismét csökkent. Az 1980-as években, részben jogszabályi változások, illetve a kisvállalkozások kormányzati ösztönzése, részben a társadalmi szemlélet alakulása révén tartós emelkedés kezdődött, és a kisiparosok aránya 1990-re 4%-ra nőtt. 1955-ben mintegy 95 000 fő dolgozott kisiparosként. Számuk 1970-re 72 240 főre csökkent. 1980-ban azonban már 103 412 volt, 1990-re pedig 187 586 főre bővült. A magán kiskereskedők száma 1980 és 1990 között 15 000 főről 35 000 főre nőtt. 1985-ban a társadalom kisvállalkozó rétegét 154 611 kisiparos, 31 837 kiskereskedő és 33 275 fő egyéb vállalkozási formában érintett kereső alkotta.⁴⁹¹

A Kádár-korszak legszélesebb társadalmi rétege a városi munkásság volt, amelyet az 1950-es, 1960-as években erős proletarizáció jellemezett. Társadalmi viszonyait és szerepét illetően csak az 1970-es évektől következett be jelentősebb differenciálódás. 1960-ban az aktív kereső munkások száma 2 223 816 fő volt, 1970-ben 2 943 522. Ezt követően a létszámbővülés lelassult, majd 1980 és 1990 között 3 046 963-ról 2 612 106-ra esett. Ez elsősorban a gazdaságszerkezet fokozatos átalakulásából, a fizikai munka szerepének csökkenéséből következett. Az ipari munkásságon belül a technológiai fejlesztés igényeivel, illetve a bővülő szakképzés lehetőségeivel összhangban a szakképzettek aránya jelentősen megemelkedett. 1960-ban az aktív keresők 16%-a volt szakmunkás, 1980-ban 23%-a és 1990-ben 26%-a, miközben a segédmunkások aránya az 1960-as 14%-ról 1990-re, 6%-ra csökkent. A munkásság kezdeti nagyarányú felduzzadását a faluról érkezők biztosították. Az 1960-as évek közepén a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a és a segédmunkások 68%-a az agráriumból származott. A munkásság rekrutációjának másik forrását, a saját újratermelődés mellett, a szakmunkások esetében az önálló vállalkozás lehetőségét veszítő kisiparosok, a szakképzetlenek esetében pedig a városi napszámosok és házi cselédek csoportjának gyakorlatilag teljes beolvadása jelentette.⁴⁹²

A falusi népesség meghatározó részét a tsz-tagok képezték. Az 1958 és 1962 között zajló tsz-esítés nyomán 1962-ben már 1 200 000 tsz-tag volt az országban, akik a mezőgazdasági keresők 75%-át tették ki. A falusi lakosság aktív keresőinek azonban a mezőgazdasági fizikai munkások csak a harmadát adták, mert az igazgatási és

490 Valuch 2005. 204–206.; Bálint 1978. 39–42.; Hegedűs 1988. 304–305.

491 Romsics 2010. 471.; Valuch 2005. 176–179.

492 Valuch 2005. 215–216.; 224–227.; Kulcsár 1982/b. 174–178.

kulturális feladatok ellátása nagyobb számú szellemi dolgozót, a helyi ipar és a gépesítés előrehaladása pedig ipari munkást igényelt. 1970-ben a községekben dolgozó aktív keresők 37%-a volt mezőgazdasági fizikai, 45%-a ipari, forgalmi munkás, 15%-a pedig szellemi foglalkozású. Az 1970-es évek második felében elindult egy, a korábbi-val ellentétes folyamat, a városból a munkások egy része visszaáramlott a községekbe. Ez főként a távolsági ingázókat, az elsőgenerációs munkásokat érintette, akik helyben találtak munkát. A falusi keresők között az agrármunkások aránya 1980-ra 28%-ra csökkent, az ipari, kereskedelmi, közlekedési dolgozók köre 52%-ra nőtt, a szellemi foglalkozásúak köre pedig 17%-ra. A tsz-ekben dolgozók között a fejlesztés, gépesítés hatásaként egyre növekedett a szellemi foglalkozású vagy ipari szakmákat űző alkalmazottak száma. 1990-ben a mezőgazdasági fizikai kategória már csak 23%-ot, a nem mezőgazdasági munkásság 52%-ot, míg a szellemi dolgozók 20%-ot képviseltek.⁴⁹³

A társadalmi mobilitás a Kádár-korszakban tovább erősödött. A férfiak esetében a mobil személyek aránya az 1960-as évek közepén 58–60%, az 1980-as évek elején 72% volt, a nőknél ez az arány 49% és 59% körül alakult. 1983-ban a nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitás alakulás az apa társadalmi csoportja szerint azt mutatta, hogy a vezető pozícióban lévők 24%-a volt értelmiségi vagy egyéb szellemi származású, 39%-a városi munkás, 27%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó és 10%-a kisvállalkozó. Az értelmiség esetében az önreprodukció, illetve a vezető beosztásúak és középfokú szellemiek aránya az apák között 44%, a városi munkásoké 36%, a mezőgazdasági dolgozóké 14%, a kisvállalkozóké 6%. A szakmunkások rekrutációja 10%-ban a vezető és szellemi körből, 53%-ban a munkások közül (ebből szakmunkás, 25%), 31%-ban a mezőgazdasági dolgozók és 6%-ban a kisvállalkozó közül történt. Egyetlen réteg volt, amely gyakorlatilag újratermelte magát, a mezőgazdasági fizikaiak csoportja, amelynél a reprodukció 80%-ot ért el.⁴⁹⁴

A termelőeszközök társadalmi tulajdonban való működtetésre alapozó szocialista gazdaság szerkezetét a Kádár-korszakban számos sajátos termelési forma egészítette ki, melyek részben a magángazdálkodás, a piaci viszonyok egyes elemeire épültek. Ezek nemcsak a termelés terén jelentettek eltérést a szocialista krédótól, hanem szerepük volt bizonyos vállalkozói, polgári magatartások, attitűdök megőrzésében. A tsz-ek létrehozásakor a tagok számára lehetővé tették a háztáji gazdálkodást. Ez eredendően a tag tanyája körül magánhasználatban meghagyott földet (1–2 kh), néhány termelőeszközt és számosállatot jelentett. Később, a tanyavilág felszámolásával, a helyben lakás megszűnésével más megoldások is megjelentek. A szövetkezet más helyen kínált fel nagyüzemileg beültetett, de nagy élőmunka gondozási igényű (zöldség, gyümölcs) területet, vagy takarmányföldet a házi állattartáshoz. A háztáji legkülönbözőbb formái alapvetően jövedelem kiegészítésül szolgáltak a tagok számára, bizonyos mértékig fenntartották az egyéni gazdálkodás hagyományait, és jelentős mértékben javították a helyi árukínálatot. Az 1960-as évek végére a háztáji gazdálkodás már országos szinten is számottevő tényezővé vált, 1968-ben a háztájiban állították elő a

493 Bálint 1978. 56–59.; Kulcsár 1982/b. 167–169.; Valuch 2005. 200–202.

494 Romsics 2010. 474–475.; Andorka 1982. 84–88.; Kulcsár 1982/a 35–37.

megtermelt hús 42%-át, a tej 39%-át, a szőlő 40%-át, a gyümölcs 49%-át. 1972-ben 1 620 000 háztáji és kiegészítő gazdaság működött. Ez 1982-re 1 500 000 gazdaságra csökkent, de együttes termelési értékük így is meghaladta a 80 milliárd Ft-ot.⁴⁹⁵

Sajátos gazdasági megoldást jelentett, hogy a kisiparosok jelentős része nem főfoglalkozásként üzte a magán-tevékenységet, hanem az állami munkahely mellett dolgozott. Ez a piaci tevékenység újabb állami korlátozó hullámának hatására az 1970-es évek közepétől különösen elterjedt, és az 1980-as évek végéig jellemző maradt. 1970-ben még a kisiparosok 80%-a főfoglalkozású vállalkozó volt, ez 1978-ra 64%-ra csökkent. A látható és nyomon követhető gazdasági aktivitás mellett terjedt az ún. informális gazdaságban való tevékenység is, vagyis a kiváltott vállalkozói engedély nélküli munka, amit elsősorban az állami vállalatok szakmunkásai végeztek, szabadidőben. 1982-ben a kisiparosok hivatalosan regisztrált munkája során keletkezett mintegy 35 milliárd Ft bruttó termelési érték mellett, az informális gazdaság, az engedély nélküli iparüzés további 25–30 milliárd Ft értéket állított elő, ami már országos szinten is számottevő volt.⁴⁹⁶

Az egyéni vállalkozások mellett az állami gazdaság szféráján kívül különböző félpiaci formációk is megjelentek, először szerényebb számban, az 1968-as gazdasági reform nyomán, majd az 1970-es évek végétől mind nagyobb arányban. Ilyenek voltak a vállalati gazdasági munkaközösségek, a gazdasági munkaközösségek, az ipari, szolgáltatói szövetkezeti szakcsoportok. Ezek a formációk saját termelő tulajdonnal, gépekkel nem rendelkeztek, hanem azt a szocialista szektortól bérelték, és így dolgoztak gyakorlatilag vállalkozóként. Ez nem sértette a szocialista köztulajdonra vonatkozó ideológiai alaptételt, de rugalmasabb, hatékonyabb munkavégzést tett lehetővé. 1982 és 1988 között a vállalati gazdasági munkaközösségek száma 2775-ről 15 428-ra emelkedett, a gazdasági munkaközösségeké 2341-ről 10 889-re, a szövetkezeti szakcsoportoké 477-ről 1530-ra. Ebben a három termelési formában 1988-ban 298 045 munkavállaló vett részt.⁴⁹⁷

A félpiaci vállalkozások mellett, a szocialista szektorból való részbeni kilépést jelentették egyéb más, nagyüzemekhez kapcsolódó termelési formák is, köztük a tsz-melléküzemágak, ahol a mezőgazdasági szövetkezetek, különösen a téli hónapokban a rendelkezésre álló munkaerőt és infrastruktúrát hasznosítva ipari, szolgáltatói tevékenységet folytattak. Ehhez a körhöz tartoztak bizonyos szempontból a nagyobb cégek által létrehozott leányvállalatok is, ahol az anyavállalattal ellentétben más hatékonysági mutatók, és bizonyos piaci szempontok érvényesültek. A szocialista tervgazdálkodástól és termelészervezéstől a piaci viszonyok felé elmozduló változatos formák kezdetben csak szűk körben jelentek meg, az 1980-as évek második felére azonban már általánosabbá váltak, létezésüket a politikai hatalom is elfogadta. Folyamatosan nőtt a részesedésük a hazai össztermékből, és nem csupán a termelési, hanem a társadalmi viszonyokat, a tevékenységszerkezetet, a jövedelmi, vagyoni helyzetet, és ezzel együtt az emberek mentalitását is jelentős mértékben befolyásolták. A szocialista

495 König 1969. 1013–1015.; Valuch 2005. 202–203.; Kulcsár 1982/b. 147–149.

496 Nyers 1988. 411–415.; Valuch 178–182.

497 Böhm 1999. 28.; Antal 1987. 70–74.

gazdaság mellett megszülető „második gazdaság” megteremtette a maga társadalmi közegét, amely döntően ugyanazokból a szereplőkből állt, de amelyet a szocialista paradigma kereteit átlépő tevékenység, társadalmi magatartás, életmód és gondolkodásmód jellemezett.⁴⁹⁸

Az egy főre eső reáljövedelem 1960-tól az 1980-as évek elejéig folyamatosan emelkedett, a legnagyobb ütemben 1966 és 1976 között, amikor évi átlagban 5,5%-kal bővült. Az 1980-as években a növekedés lelassult, 1990-re megállt. A szocialista szemlélet, az egalitáriánus eszme a nagyobb társadalmi egyenlőtlenségek elutasítását hirdette. Ennek megfelelően a jövedelmek szóródása az 1980-as évekig erős kontroll alatt állt. A társadalom alsó és felső decilisének jövedelme között 1962-ben és 1972-ben 5-szörös, 1977-ben és 1982-ben 4-szeres, 1987-ben 5-szörös különbség volt, ami sokkal kisebb volt, mint a megelőző korszakokban. Kiemelkedő jövedelemmel 1980-ban a keresőnépesség 2%-a rendelkezett, az átlagot valamelyest meghaladó középszintű keresettel pedig 23–24%-a. Az egyenlősítést, illetve a bérből és fizetésből élők helyzetének redisztribúciós eszközökkel történő javítását szolgálta a természetbeni társadalmi juttatások egyre növekvő köre és mértéke, a lakástámogatás, az üzemi és iskolai étkezés, a közlekedés, az üdülés állami támogatása. A természetbeni juttatások mértéke 1950 és 1975 között 3,7-szeresére nőtt.⁴⁹⁹

Társadalmi rétegekre lebontva, a vezető szellemi elit jövedelmét 100%-nak tekintve, a középréteghez tartozók havi egy főre jutó átlagjövedelme 1962-ben 83%-os, 1972-ben 77%-os, 1982-ben már ismét 84%-os volt, majd 1987-re 89%-ra emelkedett. A parasztság jövedelme a korszak kezdetén igen alacsony szintről indult, 1962-ben az elithez viszonyítva 57%-ot tett ki. Ez 1972-ben 70%-ra, 1982-ben 75%-ra nőtt, majd az 1980-as évek végére 3%-kal csökkent. A szakmunkás réteg volt a középfokúak után a legjobban fizetett kategória. 1962-ben jövedelmük elérte az elit átlagának 71%-át, majd az 1970-es évek elejének kisebb csökkenése után (1972 = 67%) 1982-re 78%-ra, öt évvel később pedig 82%-ra emelkedett. A legkedvezőtlenebb helyzetben a segédmunkás réteg volt. Jövedelmük az elithez viszonyítva 1962-ben és 1972-ben 53–54% körül, 1982-ben és 1987-ben 65–66% körül alakult. A nyugdíjasok esetében a jövedelmük 1962-ben és 1972-ben a segédmunkásokéval közel megegyező szinten az elithez képest 54–55%-os volt, a korszak utolsó évtizedében azonban jelentősen megnőtt, és a szakmunkás jövedelmeket megközelítve, 76–77% körül mozgott.⁵⁰⁰

A vagyoni helyzetet tekintve, a jómódúak közé a társadalom 6%-a tartozott, a középhelyzetűek sorába pedig 46%. A jövedelmi és vagyoni elit kialakulása különösen az 1980-as években öltött látható mértéket. Ez csak részben volt azonos a politika vagy gazdasági vezető réteggel, soraiba néhány ezer fő vállalkozó, művész, tudós, sportoló is bekerült. 1980-ban 3322 személy takarékbetéteinek összege haladta meg az 500 000 Ft-ot, 1986-ban a legalább félmilliós betéttel rendelkezők száma már 19 000 volt, közülük 3000 fő megtakarítása meghaladta az 1 millió Ft-ot. Ugyanakkor, a népesség 39%-a anyagi nehézségekkel küzdött, 9% pedig a perifériára szorult, napi megélhetési

498 Valuch 2005. 184–185.; Tomka 2011. 125.

499 Böhm 1999. 26–27.; Andorka 2006. 133.; Tomka 2012. 31., 37.; Belényi 2009. 265–266.

500 Andorka 2006. 178.; Valuch 2005. 138–139.; Antal 1987. 70–74.

gondjai voltak. Ez utóbbiról azonban, bár az 1960-as évek végétől komoly társadalomtudományi anyagok tanúskodtak róla, a hatalom hivatalosan nem kívánt tudomást venni, hanem az 1980-as évek közepéig megpróbálta fenntartani azt a képet, hogy a szocializmusban mindenki megélhetése biztosított.⁵⁰¹

A lakossági fogyasztás a korszak folyamán lassan bővült, egészében véve azonban az állam mesterségesen alacsonyan tartotta. Így a fogyasztás, a magas beruházási szint miatt az 1980-as évekig lényegesen elmaradt a nyugat-európai mögött. Az élelmiszerfogyasztás terén folyamatosan nőtt a hús, a cukor, a tojás vagy a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztása, míg a liszt, a rizs, a burgonyafogyasztás csökkent. A hús esetében az egy főre jutó mennyiség 1960-ban 49 kg, 1990-ben pedig már 76 kg volt, a cukor esetében 1960-ban 27 kg, 1990-ben 38 kg. A zöldség- és gyümölcsfogyasztás sokkal kisebb emelkedést mutatott, az 1960-as 139 kg-ról, 1990-re 156 kg-ra nőtt. A liszt és rizsfogyasztás 19%-kal, a burgonyáé 38%-kal esett vissza.⁵⁰²

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság gyorsan emelkedett. 1960-ban 100 háztartásra 73 rádiókészülék és 19 mosógép jutott. 1980-ban 100 háztartásban statisztikailag már 91 mosógép, 87 hűtőszekrény, 76 porszívó, 26 személygépkocsi és 21 motorkerékpár, illetve 142 rádió- és 99 televíziókészülék volt. Átalakult a fogyasztás szerkezete. 1960 és 1980 között az élelmiszerek aránya a fogyasztáson belül 40%-ról 29%-ra csökkent, az élvezeti cikkek aránya 11%-ról 16%-ra emelkedett, és jelentősen megnövekedett a ruházat, illetve a tartós fogyasztási cikkek és a szabadidő eltöltéséhez kapcsolódó kiadások aránya is.⁵⁰³

A Kádár-korszak egyik, az ideológia szintjére emelt nagy társadalompolitikai toposza volt, hogy a szocialista Magyarországon nincs szegénység. A hivatalos megítélés szerint a korszak kezdetén az előző időszakból öröklött viszonyok miatt még előfordulhatott, hogy voltak ellátatlanok, illetve a későbbiekben egyedi, vagy helyi jelenségként lehettek kisebb perifériára szorult csoportok, de a rendszer alapvető, más társadalmi struktúrákkal szemben pozitív sajátosságának tekintették, a teljes foglalkoztatottságot, és a népesség közel teljes körére kiterjedő szociális ellátottságot. Ennek érdekében számos intézkedés született, bár ezek egy része gyakran gazdaságilag megalapozatlan volt, illetve az alacsony mérték és az eseti jelleg miatt nem biztosított hosszabb távú megoldást. Amit azonban a hatalom mindig tagadott, hogy a népesség 10%-át strukturális okokkal magyarázható szegénység sújtotta. Ennek a részletes vizsgálata vagy a nyilvánosság előtti tárgyalása, az 1980-as évekig politikai akadályokba ütközött. A szegények többsége az 1970-es években a kistelepüléseken, aktív keresővel nem rendelkező háztartásokban élt, az 1980-as évekre azonban megnőtt a városi lakosság körében is az ellátatlanok száma.⁵⁰⁴

A komoly anyagi nehézséggel küzdők közé tartoztak azok, akiknek jövedelme nem érte el az átlag jövedelem kétharmadát. Ezek aránya 1962-ben 26%, 1972-ben 21%, 1982-ben 16% volt. A létminimumot 1968-ben 620 Ft/fő/hó szintjén határozták meg.

501 Valuch 2005. 138–139.; Bálint 1978. 252–256.; Ferge 1982. 378–381.

502 Romsics 2010. 481.; Bóhm 1999. 128–129.; Monigl 1982. 155–159.

503 Tomka 2011. 137., 142.; Romsics 2010. 481–482.; Belényi 2009. 286–288.

504 Szalai 1990. 428–429.; Valuch 2005. 352–353.; Tomka 2012. 28–29.

Ez 1982-ben 2430 Ft/fő/hó, 1989-ben pedig 4650 Ft/fő/hó volt. A korabeli becslések szerint az 1960-as, 1970-es években mintegy 1 millió fő élt a létminimum alatt. A háztartásstatisztikai adatok alapján 1978-ban a háztartások 15%-a, 1987-ben 14%-a élt a létminimum alatt. Más számítások szerint, a jövedelmet és egyéb tényezőket is figyelembe véve, egyénekre lebontva, 1980-ban a lakosság 11%-a, 1988-ban 9%-a küzdött alapvető megélhetési gondokkal. Ez az arány a rendszerváltást kísérő gazdasági, társadalmi változások hatására tovább emelkedett.⁵⁰⁵

A Kádár-rendszer sajátos kísérőjelenségének számított a deviáns magatartásformák arányának jelentős mértékű megemelkedése. Ebben szerepe volt a kiépült berendezkedésnek, a társadalmat ért kudarcoknak (1956 leverése), a politikai nyomásnak (mely kevésbé nyílt eszközökkel, de végig jelen volt), a belső társadalmi feszültségek, érdekellentétek nyilvános artikulálása, kibeszélése hiányának, a hagyományos értékek, közösségi kapcsolatok lerombolásának. Mindezt a vagyonosodás lehetősége okozta verseny, munkahelyi stressz, a közéleti frusztráció, és a modern társadalmakra jellemző individualizálódás, elidegenedés is erősítette. A szeszesital fogyasztás, amely Magyarországon, európai összehasonlításban korábban is magasabb arányokat öltött, az 1960-as évektől gyors ütemben emelkedett. Az egy főre jutó fogyasztás 100%-os szesze átszámolva 1960-ban 6 liter, 1970-ben 9 liter, 1980-ban 12 liter volt, ezt követően kissé mérséklődött. Ezen belül az égetett szeszesitalok fogyasztása a négyszerezésére emelkedett. Az alkoholbetegségben szenvedők számát 1980-ban 224 000 főre becsülték, de gondozottként csak 49 950 főt tartottak nyilván. Tíz év alatt az alkoholisták valószínű száma 590 000 főre, a nyilvántartott gondozottaké 70 995 főre emelkedett.⁵⁰⁶

A kábítószer (bódító szerek) fogyasztása az 1960-as évek végén jelent meg, jellemzően a nagyvárosi fiatalok körében. Ennek kezdetben leggyakoribb formája különböző szerves oldószerek, ragasztófélék gőzének belélegzése, illetve különböző gyógyszerek és alkohol együttes fogyasztása volt. Az ekkor még szórványos jelenség az 1970-es évek végére tízezres nagyságrendet öltött, bár az érintettek általában csak alkalmilag éltek ezekkel az anyagokkal. A fogyasztók jelentős része különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozott, bár esetenként más rétegek is érintetté váltak.⁵⁰⁷

A másik súlyos jelenség az öngyilkosságok számának emelkedése volt. Az öngyilkosságok magas száma már a 19. század végétől jellemezte a magyar társadalmat, de a Kádár-korszakban jelentős mértékben tovább emelkedett. Ez részben a tradicionális nagycsaládi, illetve lokális közösségek felbomlásával, az elmélyülő értékválsággal, a vallásosság visszaszorulásával, és különösen az 1980-as évekre jellemző kiábrándultság, kilátástalanság közérzetével függött össze, másrészt hiányoztak azok a szakmai és társadalmi tényezők, melyek a lelki eredetű problémák kezelését segítették volna. A 20. század első felében a 100 000 lakosra eső öngyilkosságok száma 23 körül alakult. Ez 1960-ban 26 volt, 1970-ben már 35, 1980-ban pedig 45 – majd 1988-tól lassan csökkenve, 1990-ben 40 körül alakult. Összehasonlításként, az 1985-ben a magyar adathoz (45) képest Lengyelországban 13, Csehszlovákiában 21 volt. Az

505 Bóhm 1999. 139–140.; Andorka 2006. 132.; Bokor 1987. 48–52

506 Münnich – Maksony 1994. 22–23.; Andorka 1986. 38–43.; Romsics 2010. 495–496.

507 Andorka 2006. 619–620.

öngyilkosságok esetében területi különbségek adódtak, Budapesten, vagy Nyugat-Magyarországon sokkal kisebb arányban fordul elő ez a magatartás, mint az Alföldön. További sajátosság, hogy kistelepüléseken gyakoribb volt, mint a nagyvárosban, illetve a férfiak körében sokkal magasabb arányt ért el, mint a nőknél.⁵⁰⁸

A Kádár-korszakban jelentős fejlődés ment végbe a közoktatás és köznevelés terén. Részben pedagógiai szempontok alapján, másrészt a nők tömeges munkába állását kísérő kényszer hatására, az 1960-as évektől nagyarányú óvodafejlesztés indult. Huszonkét év alatt 2000 óvoda épült, így míg 1960-ban a 3–6 éves korosztály 34%-a, addig 1986-ban már a 92% részesült óvodai nevelésben. Az 1960-as közoktatási törvény a tankötelesség időtartamát 8-ról 10 évre emelte, 16 éves korig. Az általános iskolai képzés, lényegét tekintve nem változott. A 15 év feletti népesség körében az általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya az 1960-as 33%-ról 1980-ig 66%-ra, 1990-ig 78%-ra emelkedett. A középiskolai képzés több rosszul sikerült reform után egy hármas iskolarendszerben stabilizálódott. A főként felsőfokú továbbtanulásra felkészítő gimnáziumban a differenciálódást előbb a tagozatok, majd a fakultációk bevezetése biztosította. A szakközépiskola a korábbi időszak technikumi képzését váltotta fel, de nem közvetlenül gazdasági középvezetőket képzett, hanem magasabb általános műveltségű szakmunkásokat. A szakmunkásképző az alapvető szakmunkásigényt igyekezett kielégíteni. Miközben a szakközépiskolák száma 1970-es 161-ről 1980-ra 367-re emelkedett, a gimnáziumok száma 258-ról 167-re csökkent, egyértelműen jelezve, hogy az oktatási kormányzat a szakemberképzést preferálta, az általános humán vagy természettudományos ismeretszerzéssel szemben. A középiskolát végzők aránya a 18 év feletti korosztályban 1960-ban 9%, 1980-ban 24%, 1990-ben pedig 29% volt.⁵⁰⁹

Felsőfokú oktatást 1965-ben 92 képző intézmény folytatott, ezek mintegy harmada azonban egyes technikumok, tanítóképzők főiskolává minősítésével jött létre, és alacsonyabb színvonalat képviselt. A következő 10 év átalakításai, összevonásai nyomán 1975-ben 56 felsőfokú tanintézet volt az országban, és az 1980-as évek második feléig ennyi is maradt. Közülük 24 adott egyetemi jellegű végzettséget. Az ELTE, a budapesti Műegyetem és a közgazdasági képzés mellett, vidéken a többkarú debreceni, szegedi és pécsi egyetem, illetve a gödöllői agrár- és a miskolci nehézipari képzés képviselte az élvonalat. Az egyetemek mellett a pedagógusképzést 4 önálló tanárképző főiskola, 9 tanítóképző főiskola és 4 óvóképző biztosította. Egyetemi rangra emelték 1968-ban az MSZMP pártfőiskoláját, ami a politikai vezetőréteg utánpótlásáról gondoskodott. A diplomások aránya 1960-ban 3%, 1980-ban 7%, 1990-ben pedig 10% volt. A bővülés üteme fokozatosan lassult, a korábbi mesterséges beavatkozás fokozatos csökkenésével a társadalmi igényeknek megfelelő szint felé haladt. Oktatásra 1970-ben a nemzeti jövedelem 3%-át, 1985-ben 5%-át fordították. Ez európai összehasonlításban viszonylag kedvező adat volt, jelentősen meghaladta a dél- és kelet-európai országok átlagos szintjét, és megközelítette a nyugat-európai országok mutatóit.⁵¹⁰

508 Münnich – Maksony 1994. 20–22.; Andorka 1986. 27–30.; Böhm 1999. 133–135.

509 Romsics 2010. 457–461.; Valuch 2005. 94–96.; Andorka 2006. 441–443.

510 Klinger 1997. 310.; Romsics 2010. 462–465.; Böhm 1999. 156–157.

Fokozatosan bővültek a közművelődési lehetőségek. Szélesedett a könyvkiadás, 1960-ban 2972 féle könyv, a füzeteket, broszúrákat is beszámítva 5335 féle kiadvány jelent meg, 42 millió példányban, 1980-ban 8244 féle könyv és 1010 egyéb kiadvány jelent meg mintegy 104 millió példányban. A kulturális intézmények száma viszont elmentmondásosan alakult, 1960-ban 9773 könyvtár volt az országban, számuk 1980-ban 10 498-ra emelkedett, ezzel azonban elérte a maximumot, és a következő évtizedben valamelyest csökkent. A könyvtárak állománya folyamatosan nőtt 1960 és 1990 között 11 millióról 52 millióra, a beiratkozott olvasók száma azonban csak az 1970-es évekig emelkedett, majd lassan csökkenni kezdett: 1960-ban 1,6 millió, 1970-ben 2,2 millió, 1990-ben viszont már csak 1,9 millió volt.⁵¹¹

A művelődési otthonok száma az 1970-es évekig gyorsan bővült, 1960-ban 2770, 1970-ben 4656 volt, utána viszont jelentősen visszaesett, és 2500 körül állandósult. Folyamatosan csökkent a mozik száma. 1960-ban még 4558 filmszínházat tartottak nyilván, 1980-ban már csak 3624-et. Ezzel párhuzamosan visszaesett a mozi látogatások száma is, az 1960-as csúcstól jelentő 140 millióról, 1980-ban 61 millióra, 1990-ben pedig 36 millióra. A színházlátogatók aránya hasonló módon, de sokkal kisebb arányban apadt, az 1960-as 6,4 millió főről, 1990-re 4,9 millió főre. Ezek mögött a változások mögött a társadalmi és jövedelmi viszonyok változása, a szabadidő eltöltés szokásainak átalakulás állt. A televízió gyors elterjedése, a könyvvásárlás bővülése, a szórakoztató elektronikai eszközök elérhetősége nyomán csökkent az érdeklődés a kulturális közintézmények iránt. A korábban erőltetett közösségi művelődés és szórakozás kényszerének megszűnése, a társadalmi igény és ízlés terén ismét teret nyerő differenciálódás személyesebbé tette a szabadidő eltöltését.⁵¹²

Változtak a szokások a családokon belül is. A vezetékes rádiókészülékek előfizetőinek száma az 1960-as 2,2 millióról 20 év alatt csak 2,6 millióig bővült. Ekkorra már gyakorlatilag minden család rendelkezett készülékkel, egyre nagyobb arányban hordozható, tranzistoros rádióval is. A rádió, amely az 1960-as években még a fontos közéleti események elsősorú tudósítója, színházi előadások vagy sportrendezvények pótolhatatlan közvetítője volt, részben a televízió térhódításával, részben a tisztán pihenésre fordított idő csökkenésével egyre inkább háttérfunkciót töltött be. Az 1958-tól induló fekete-fehér tv-adás kezdetben csak heti 4 nap, 4–5 órányi műsoridőt jelentett. A készülékek száma gyorsan nőtt, 1960-ban 1000 lakosra 10, 1970-ben 171, 1980-ban pedig 258 tv jutott, ami az európai rangsor 11. helyét jelentette. A második csatorna 1980-ban indult. A színes adások sugárzása 1969-ben kezdődött, de csak lassan növekedett az ennek vételére alkalmas készülékek száma. A színes adások a műsoridőnek még 1980-ban is csak alig 50%-át töltötték ki. Tv-készülékkel 1960-ban még csak 100 000, 1980-ban pedig már 2,7 millió előfizető rendelkezett.⁵¹³

A korszak folyamán a közéleti részvétel terén komoly korlátok jelentkeztek. 1966-ban a Kádár-rendszer stabilizálódása nyomán módosították a választójogi törvényt. A korábban fennálló listás választás helyett a szavazás egyéni jelöltekre történt, és új

511 Kovalcsik 2003. 838–841.; Nemes – Bárdosi 2007. 211–212.

512 Tomka 2011. 153–154.; Romsics 2010. 506–507.

513 Romsics 2010. 509–510.; Tomka 2011. 155–156.

jelölt állítását bárki kezdeményezhette. A politikai szféra monopol jellege, az erőszak alkalmazásának lehetősége (a tényleges alkalmazás nélkül is) visszafogta a társadalmi aktivitást, általános gyakorlattá vált, hogy a képviselői helyekre csak egy-egy népfront jelölt „pályázott”. Az országgyűlés tevékenysége továbbra is szűk körű, részben formális volt, a fontos kérdések a párt, az MSZMP vezető testületeiben dőltek el, megvalósításukról pedig az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei, illetve kormányrendeletek gondoskodtak. Csupán szimbolikus jelentőséget kapott, hogy a munkásszármazású képviselők aránya a parlamentben 40–45%, a paraszti származásúaké pedig 13–20% között mozgott, hiszen az országgyűlésben sem volt mód a társadalmi érdekek tényleges megjelenítésére, és a képviselők kiválasztása is politikai szelekcióval történt. 1972-ben alkotmánymódosításra került sor, amely célja a kiépülő szocialista rendszer kereteinek megerősítése, explicitté tétele volt, minden reformtörekvéssel szemben. Kimondták, hogy Magyarország szocialista állam, ahol tervgazdálkodás folyik, és a társadalom vezető ereje a munkásosztály marxista-leninista pártja.⁵¹⁴

A parlamenti képviselők között a nők aránya az 1960-as években 18% volt. Ez az 1970-es évek elején 24%-ra, az évtized második felében pedig 29%-ra nőtt, majd 1980-ban valamivel 30% felett tetőzött. Ezt követően jelentősen csökkent. 1985-ben a jelöltek 26%-a volt nő, ezen belül a fővárosi kerületekben 31%, a politikai vezetés tagjait tartalmazó országos listán viszont csak 6%. Az országgyűlésbe végül 21% női képviselő került be. Nagyobb számban jelentek meg a nők a párt és állami apparátusban, illetve a közelet egyéb területein. Az 1970-es években a népfrontbizottsági tagok 23%-a, a szakszervezeti aktivisták 42%-a volt nő. A településeken mintegy 3000 helyi nőbizottság, a szövetkezetekben további 1500 nőszervezet működött. Míg a megyei tanácsok tagjai közt 28% volt a nők aránya, a főváros kerületeiben ez 45%-ot tett ki. Az 1980-as évek végén a közigazgatási apparátusban dolgozó nők aránya már meghaladta az 50%-ot, a beosztottak között ez az arány 70%-ot tett ki, a vezető tisztviselők között azonban csak 30%-ig emelkedett.⁵¹⁵

Az 1954 után újraéledő civil szektort az 1960-as évekre, a forradalom közösségi emlékének módszeres üldözésével, illetve a magánvállalkozás, magángazdálkodás csaknem teljes megszűnésével, tehát a polgárjelleg eltűnésével együtt ismét felszámolták. A hatalom által fenntartott társadalmi szervezetek formális tevékenysége mellett a közösségi élet visszaszorult családi, baráti, szomszédsági körbe, „a szabadság kis köreibé”. Az 1968-as gazdasági reform időszakában azonban egyrészt maguk a tömegszervezetek is változni kezdtek, egy-egy alapszervezet tartalmasabb, valóságosabb tevékenységbe fogott, elsősorban a kulturális, esetenként szociális kérdések terén, de egyre inkább közreműködtek a szocializmus építése során „időnként előforduló hibák” feltárásában is. Az 1970-es évek második felétől különösen a népfront aktivizálódott, amely egyre gyakrabban érdekartikuláló szerepet vállalt. Ezek mellett az 1970-es években fokozatosan újraéledt a polgári önszerveződésre épülő civil szféra is. Különböző szakmai, települési, kulturális szervezetek, fórumok születtek (a természetvédő

---

514 Valuch 2005. 238–239.; Romsics 2010. 423.

515 Valuch 2005. 129–130., 155.; Tóth 2010. 133., 136.; Palasik 2007. 237–239.

mozgalmaktól a szociális segítő csoportokig, a kertbarát köröktől a könnyűzenei klubokig), amelyek elsősorban közösségszervező és az életmódot érintő funkciót láttak el, és főként ezen keresztül, indirekt módon politizáltak.⁵¹⁶

A szervezetek egy része azonban az aktuális gyakorlati feladatvállalás mellett erős elvi alapokat épített, és a fennálló rendszer strukturális problémáira is felhívta a figyelmet. Ezen a ponton összekapcsolódott a tevékenysége az 1970-es évektől lassan szervezeti formát is öltő ellenzéki gondolkodással, és társadalomkritikával. Ennek egyik fő bázisait még az 1960-as évek második felében megjelenő társadalomtudományos műhelyek jelentették, melyek többek között a nehéz megélhetési viszonyok között lévőkre hívták fel a figyelmet. Az 1970-es évekre formát öltött a népi-nemzeti ellenzék, amely szervezetileg laza, informális hálót képzett, a hatalommal nyílt konfrontációt nem vállalt, és elsősorban a nemzeti kérdés, a határon túli magyarság sorsa és a történelemhez való viszonytal kapcsolatban nyilatkozott meg. Az 1980-as évek elején megszerveződött, a főként a társadalmi szabadság, az emberi és állampolgári jogok problémáját felvető, és rendkívül széles szamizdat tevékenységet folytató demokratikus ellenzék. Az 1980-as évek közepén pedig ismét megerősödött a párton belüli (az 1970-es évek elején háttérbe szorított) reformszárny.⁵¹⁷

Hivatkozott irodalom:

- Andorka Rudolf et al.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1986, Kossuth.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 2. sz. 101–120.
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982, Gondolat.
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1997, Osiris.
- Antal László et al.: Fordulat és reform. Háttér tanulmányok. A magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. Medvetánc, 7. évf. (1987) 2. sz. Melléklet. 47–74.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a Magyarországon élő Cigánylakosság helyzetéről (1974. június 11.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/a, Kossuth. 781–796.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről (1973. március). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/b, Kossuth. 456–469.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a népesedési helyzetünkről, népesedéspolitikai feladatainkról (1973. február 13.). In: Vass Henrik (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Budapest, 1978/c., Kossuth. 434–451.

516 Böhm 1999. 205–206.

517 Bihari 2005. 336–338.; Az MSZMP Központi Bizottsága 1978/b. 456–459., 467–469.

- Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest, 1978, Kossuth.
- Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965. Szeged, 2009, Belvedere.
- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004. Budapest, 2005, Osiris.
- Bindorffer Györgyi: Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Budapest, 2011, Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest, 1987, Magvető.
- Böhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
- Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István (szerk.): Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai időszaki közlemények 11. Budapest, 1966, Statisztikai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Budapest, 1982, Közgazdasági és Jogi.
- Fóris Imre: A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelőszövetkezetekben. Budapest, 1969, TOT.
- Föglein Gizella: Etnikum és educatio. Budapest, 2006, Napvilág.
- Garancsi Györgyi: A nőkérdés a pártok politikájában. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 261–268.
- Gjurov, Alexander: Magyarországi bolgárok. Budapest, 1998, Körtánc Füzetek.
- Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1998, Press Publica
- Hegedüs András: A történelem és a hatalom ígészetében. Budapest, 1988, Kossuth.
- Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. Budapest, 1985, Állami Gorkij Könyvtár.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 363–378.
- Kálmán András: A magyar cigányok problémája. Társadalmi Szemle, 1. évf. (1946) 8–9. sz. 656–658.
- Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 317–340.
- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kocsis Károly: A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 79–94.

- Kóky György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997, Balassi.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Szekszárd, 1997, Babits.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2006, EPL.
- König Miklós: Termelészövetkezet és háztáji gazdaság. Korunk, 28. évf. (1969) 7. sz. 1010–1016.
- Kulcsár Kálmán: A magyar falu és a magyar parasztság. In: Vágvolgyi András (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest, 1982, Akadémiai. 11–40.
- Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Budapest, 1982, Kossuth.
- Majtényi György: Egy forint a krumplislángos. A Kádár-kor társadalmá. Budapest, 2018, Libri.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Budapest, 2012, Libri.
- Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. Regio, 6. évf. (1995) 3. sz. 3–33.
- Monigl István: Életmódváltozás és életkörülmények. In: Vass Henrik (szerk.): Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Budapest, 1982, Kossuth. 146–171.
- Münnich Iván – Maksony Ferenc (szerk.): Devianciák Magyarországon. Budapest, 1994, Közélet Kiadó.
- Nemes Erzsébet – Bárdosi Mónika: Könyvtárosok és olvasási, könyvtárhasználati szokások 50 év távlatában, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján. Könyvtári Figyelő, 53. évf. (2007) 2. sz. 209–226.
- Nyers Rezső: Útkeresés – reformok. Budapest, 1988, Magvető.
- Palasik Mária: A nők a parlamentben (1920–1990). In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 227–257.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Schadt Mária: Női vezetők a Kádár-korszakban. Kiválasztódás és karrier. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007, Napvilág. 191–225.
- Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport, 1990. Budapest, 1990, TÁRKI. 418–429.
- Szarka László: Kisebbségi léhelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A népművelőtől a kulturális menedzserig. Budapest, 2000, Új Mandátum.

- Tátrai Patrik: Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához. Földrajzi Értesítő, 55. évf. (2006) 3–4. sz. 273–286.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár Rendszer időszakában: intézmények funkciók és szakaszok. Múltunk, 57. évf. (2012) 2. sz. 27–49.
- Tóth Ágnes (szerk.): A pártállam és a nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét, 2003, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005, Osiris.